

YÜZEY ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA BORLUK VADİSİ KAYA ÜSTÜ RESİMLERİ

ROCK ARTS OF BORLUK VALLEY IN THE LIGHT OF SURVEYS

Akın BİNGÖL*

Öz

Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Kars ili, en eski çağlardan itibaren yerleşim görmüştür. Bulduğu coğrafi konum itibariyle, Anadolu ile Kafkasları birbirine bağlayan jeopolitik bir öneme sahiptir. Bu özelliği nedeniyle bölge tarih boyunca değişik topluluklar tarafından sürekli olarak elde tutulmak istenmiştir. Atatürk Üniversitesi, DPT ve Kültür – Turizm Bakanlığının destekleri ile yürüttüğümüz araştırmalar sonucunda, bölgede bolca rastladığımız kaya üstü resim, figür, yazı ve damgalar, eski çağ insanlarının sosyal ve kültürel pek çok özelliğini yansıtmaktadır. Örnek olarak, Kaya üstü resimlerinin çizildiği dönemin hayvan türlerini ve bu hayvanların avlanış şekillerini gösterebiliriz.

Anahtar Kelimeler

Doğu Anadolu, Kars, yüzey araştırması, Borluk Vadisi, kaya panosu.

Abstract

The province of Kars, which is located in the northern east of Turkey, has been settled since the earliest eras of human history. The province of Kars has a geopolitical importance due to its location as it connects Anatolia and Caucasus. Therefore, it has become a place which has been wanted to retain throughout the historical process. As a result of the researches, which have been carried out by the help of Ataturk University, State Planning Organization and the Ministry of Culture and Tourism, the rock painting figure, writing and marks that we find in abundance in the region, reflects many features of social and cultural peculiarities of pre-historic time and people.

Keywords

Eastern Anatolia, Kars, survey, Borluk Valley, rock panel .

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: akinbing@hotmail.com

GİRİŞ

Kaya üstü resim, figür, yazı ve damgalar (Petroglif) insanoğlunun eski çağlarda yapmış olduğu tarih, kültür-medeniyet ve sanat ürünleridir. Bundan dolayı önem taşıyan kaya üstü resimler eski çağ insanlarının sosyo-kültürel pek çok özelliğini yansıtmaktadır. Tarihin erken dönemlerinden itibaren kaya resimleri (Petroglifler), kaya veya mağara yüzeylerine kazıma, çizme veya boyama şeklinde yapılmışlardır. Bunların ilk örneklerinde sanat üslubu fazla görülmemektedir. Ancak zamanla bir sanat üslubunun geliştiği gözlemlenmektedir (Çoruhlu 1997: 13 vd.; Alok 1998: 1 vd.; Ceylan 2008a).

Türk Dünyasındaki kaya resimleri sanatsal özelliklerinden çok, sonraki Türk sanatı devirlerinin temellerini oluşturan ikonografik ve ikinolojik niteliklerinden dolayı önemlidir. Erken dönem kaya panoları genellikle av kültürünü ve sembolizmini yansıtan sahneler içermektedir. Bu resimlerin bazılarında sembolik anlamlar içeren hayvan mücadele sahnelerinin ilk örneklerine rastlıyoruz. Bu sahneler, çeşitli sembolik ve mitolojik anlamları olan hayvanlarla ilgili kompozisyonlar, dini inanç ve günlük hayatla ilgili olayları ifade etmektedir. Ayrıca kaya resimlerinde damgalar veya damgaya benzer işaretler, daire ya da dikdörtgen şekiller ile dört ana yönde işaretler görülmektedir (Ceylan 2008a: 1 vd.; Kıyar 2008: 177 vd.; Demir 2009: 5 vd.; Demir 2010: 13; Sevindi 2013: 156; Ceylan 2014: 1 vd.; Özgül 2015: 169 vd.; Günaşdı 2015: 1 vd.).

Atatürk Üniversitesi, DPT ve Kültür – Turizm Bakanlığının destekleriyle yürüttüğümüz araştırmalar sonucunda Anadolu’da Cunni Mağarası, Kurbanğa Mağarası, Yazılıkaya, Geyiklitepe, Karaboncuk, Dereiçi, Yağlıca, Karaboncuk-Çeşmebaşı, Tunçkaya-Çiçekli, Tunç Kaya resimleri gibi birçok kaya panoları tespit ettik. Borluk Vadisi de tespit ettiğimiz önemli kaya panoları arasındadır. Ayrıca aynı coğrafya içinde değerlendirdiğimiz İran, Azerbaycan, Gürcistan ve Nahçıvan bölgesinde de yaptığımız yüzey araştırmaları sonucu, bilinmeyen yeni kaya resimleri tespit edilmiştir. Bir kısmının üzerinde okunabilen runik yazılar da yer alan bu kaya resimleri sayesinde Anadolu ile Orta Asya ilişkileri konusunda daha sağlam ve detaylı çalışmalar yapılabilecektir.

Kars Coğrafyası

Türkiye’nin kuzeydoğusunda yer alan ve insanlık tarihinin en eski çağlarından itibaren yerleşim görmeye başlayan Kars ili, bulunmuş olduğu coğrafi konum itibarıyla, Anadolu ile Kafkasları birbirine bağlayan jeopolitik bir öneme sahiptir. İki bölge arasında bir çeşit kapı görevi üstlenen Kars coğrafyası, tarihi süreçte sürekli olarak egemen güçlerin elde tutmak istedikleri bir yer olmuştur (Ceylan 2001: 15; Ceylan 2008b: 34; Karageçi 2011: 6 vd.)

Doğusunda Ermenistan; güneydoğusunda Iğdır; güneyde Ağrı; batısında Erzurum; kuzeyinde ise Ardahan illeri ile çevrili olan ilin yüksekliği ortalama 1768 metredir. Ancak Hanlar geçidi 2260 ve Kars-Kağızman arasındaki 2020 rakımlı Paslı geçidi önemli geçitlerdendir. İl toprakları yüksek dağlarla kuşatılmış ve genellikle batı-doğu doğrultusunda uzanan akarsularla derin biçimde yarılmış bir plato niteliğindedir. Kuzey kısımlarında Kabak, Kısır ve Akbaba dağları; doğu kesimlerinde ise Dumanlı dağı başlıca yükseltiler arasındadır. Güney kesimlerini ise Karasu ve Aras dağlarının uzantıları teşkil eder (Sevindi 1999: 5 vd.). Bölgenin önemli akarsuları arasında, Bingöl dağlarının kuzey batı eteklerinden doğarak Erzurum/Pasinler ile Kars/Kağızman ve Iğdır ovalarını dolaşıp yurdumuzu terk eden Aras

ırmağı bulunmaktadır. Aras ırmağının önemli bir kolu olan Arpaçay, ilin doğusunda Türkiye ile Ermenistan sınırını çizmektedir. Ayrıca Sarıkamış yakınlarındaki dağlardan kaynaklanan ve 93 kilometre uzunluğunda olan Kars Çayı sınır bölgesinde Arpaçay'a karışır.

Doğu Anadolu bölgesinin en soğuk yerlerinden biri olan Kars ilinde, Doğu Anadolu yüksek yayla iklimi görülür. Karasal iklim tüm şiddetiyle bölgede yaşanmaktadır. Kağızman ilçesinin bulunduğu bölümün daha çok kara içi yağış rejiminin görüldüğü sahalara dâhil olduğu görülmüştür. Orman alt sınırı 1800- 1900 metreden başlamaktadır. Üst yükseklik 2800'e kadar ulaşmaktadır. İklimsel şartlara bağlı olarak bölgenin bitki örtüsü bozkırdır. Bölgenin ova ve havzalarında iklime bağlı olarak geç gelen baharın da etkisiyle çayırlar mayıs döneminde ancak yeşermeye başlamaktadır (Tetik 1986: 80).

1940'lı yılların başından itibaren bölgede araştırmalar yapan İ. Kılıç Kökten, iklimsel olarak Kars Platosu ile Aras Vadisi arasında fark gördüğünü belirtmektedir. Bölgede don olaylarının uzun süreli oluşu yetişen bitki türlerini sınırlamakta ve özellikle vejetasyon devresi uzun olan türler yetişmektedir. Kağızman ilçesinde meyve bahçeleri 1150- 1650 metreler arasında Aras ırmağının zamanla bırakmış olduğu alüvyonlar üzerinde yer alır. Bu alüvyonların kalınlığı 150 metre civarında olup kum ve iri çakıllardan oluşur (Kökten 1943a: 607; Atalay 1983: 33-34; Uzun 1991: 9-24; Koday 2004: 193).

Borluk Vadisi/Azat Köyü Kaya üstü Resimleri

Kars bölgesinde yapmış olduğumuz arkeolojik yüzey araştırmaları sonucunda, Anadolu'nun tarihöncesi Kaya üstü resim sanatına büyük katkılar sağlayan birçok Kaya üstü resim sanatının varlığını tespit etmiş bulunmaktayız. Kafkasya ile Anadolu arasında önemli bir geçit kapısı olan Kars bölgesinde sürdürdüğümüz yeni arkeolojik yüzey araştırmaları ile tarihöncesi dönemin Kaya üstü resim sanatına ait yeni merkezlerin bulunacağını ümit etmekteyiz (Ceylan-Bingöl vd. 2011: 9; Korucu 2009: 43).

Kars kentinin 8 km kadar güneybatısında bulunan Azat köyü yakınlarındaki Borluk Vadisi'nde tespit ettiğimiz Kaya üstü resimleri, Kars bölgesinin tarihöncesi dönemi sanatına çok büyük bir katkı sağlamaktadır. Kafkasya ile Anadolu arasında önemli bir konumda bulunan Kars bölgesi, aynı zamanda bu coğrafi bölgelerdeki Prehistorik Çağ sanatının en eski ve değerli Kaya üstü resimlerine sahiptir.

Azat köyü, büyük ve eski bir yerleşim merkezi olmakla beraber Kars kentine en yakın prehistorik ören yerine sahiptir. Köy yerleşmesinin hemen güney eteğinde bulunan Dündartepe Höyüğü, Prof. Dr. İ.K. Kökten tarafından 1944 yılında saptanmış ve 1952 yılında da höyükte kendisi tarafından küçük bir kazı çalışması yapılmıştır. Dündartepe Höyüğü, Tunç Çağı'ndan Urartu Krallığı'nın sonuna kadar yerleşime sahne olmuştur, ancak köydeki insanlar tarafından aşırı bir şekilde tahrip edilmiştir. Höyük, yaklaşık olarak 33 x 42 m boyutlarında oval bir plan göstermektedir ve güney tarafı, içinden Azat Deresi'nin geçtiği Borluk Vadisi'ne açılmaktadır (Resim 1). Höyüğün en üstünde ve güney ucunda, doğu-batı doğrultusunda uzanan taş duvar bulunmaktadır. Andezit taşlardan yapıldığı anlaşılan duvarın dış yüzleri ve birleşme yerleri kabaca düzeltilmiş olup Erken Demir Çağı ya da Urartu Krallığı dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır (Kökten 1943a: 607; Kökten 1943b: 119 vd.; Ceylan 2001: 29; Bingöl 2003: 23; Günaşdı vd. 2012: 49 vd. Ceylan 2015: 177; Karageçi 2015: 110).

Dünderstepe Höyüğü'nün yaklaşık olarak 350-400 m doğusunda ve Borluk Vadisi'nin kuzey eteğindeki kayalıklar üzerinde bulunan Kaya üstü resimlerinin deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 1.830 m kadardır. Resimler vadi tabanından yaklaşık olarak 15-16 m yükseklikte, andezit kayalıkların güney yüzü üzerine kazınmıştır (Resim 2). Resimlerin kayalıkların üst

kısmına olan uzaklığı ise ortalama 6-7 m'dir. Oldukça kolay ulaşılabilen resimlerin çevresine, daha sonra insanlar tarafından kazıma ile bazı isimler yazılmıştır. Bazı resimler kaya parçalarının çatlayarak kopması yüzünden tahrip olmuş, bazı resimler de kar, yağmur, rüzgâr ve güneş gibi doğal etmenlerden dolayı silinmiştir. Yaklaşık 1,20 x 1,40 m genişliğindeki bir alan üzerine 28 resim yapılmıştır. Bu resimlerin 4'ü insan, 9 tanesi erkek dağkeçisi, 3 tanesi dişi dağkeçisi, 3 tanesi dağ koyunu, 4 tanesi yaban sığırı, 1 tanesi oğlak, 2 tanesi domuz, 1 tanesi geyiktir (Resim 3). Çenesi ve burnu abartılı olarak oldukça büyük ve uzun çizilen bir hayvan figürünün türü ise saptanamamıştır. Buradaki resimlerin hemen hepsi, Kağızman-Camuşlu Kaya üstü resimlerinde olduğu gibi, kazıma-vurgu şeklinde yapılmıştır. Resimlerin büyüklükleri farklıdır; resimlerin büyük ya da küçük boyutlu yapılmalarında, kaya yüzeyindeki çatlakların azlığı ve çokluğunun yanı sıra, düzgünlüğünün de belirleyici bir rol oynadığı düşünülmektedir (Ceylan 2015: 173 vd).

Kaya yüzeyindeki resimleri üst, orta ve alt olmak üzere üç ana grupta toplayabiliriz. En kalabalık grubu oluşturan üstteki resimlerde, bir tanesi sağdan sola ve sekiz tanesi soldan sağa doğru yürüdüğü düşünülen üç insan ve dokuz hayvan figürü çizilmiştir. Çoğunlukla cepheden çizilen insan figürlerinin kolları yana doğru açık olarak gösterilmiş ve figürler oldukça şematik çizilmiştir. Yan yana gösterilen 6 cm uzunluğundaki iki insan figürü, aşağıdaki geyik figürünün boynuzuna bitişik olarak işlenmiştir. Burada çizilen hayvan figürleri arasında en ilginçlerinden birini de birini de, geyik figürü oluşturmaktadır. Geyik, sol tarafa doğru yürür durumda gösterilmekle birlikte gövdesi 16 cm uzunluğunda ve 13 cm yüksekliğindedir. Camuşlu Kaya üstü resimlerinde geyik figürlerinin belirleyici özelliğini boynuzları oluşturmaktadır. Kalın ve uzun olarak yapılan boynuzlar, çatal biçimlidir.

Azat Kaya üstü resimlerinde yabandomuzu figürleri bir başka ilginç hayvan türünü oluşturmaktadır. Burada üç domuz tasvir edilmiş ve üstte olanı sol tarafa, ortada olanı ise sağ tarafa doğru yürür durumda betimlenmiştir. Ortadaki domuz figürünün gövdesi 10 cm uzunluğunda ve 6 cm yüksekliğindedir, ancak üstteki domuz figürü, bundan çok daha büyük boyutlu yapılmıştır. Sol taraftan betimlenen üst kısımdaki domuz figürünün gövdesi 18 cm uzunluğunda ve 7,3 cm yüksekliğindedir.

Buradaki bir başka hayvan türü de dağ koyunlarıdır. Sağa doğru yürür vaziyette gösterilen dağ koyununun baş kısmı silinmiştir. Ancak kuyruğunun büyük ve kalın olması diğer hayvan türlerinden ayırt edici özelliği olarak görülmektedir. Sol tarafa doğru yürür durumda gösterilen iki dağ koyunu ise hemen hemen aynı büyüklüktedir. Bir başka dağ koyununun gövdesi 14 cm uzunluğunda ve 9 cm yüksekliğinde tasvir edilerek sol tarafında, kollarını yana açmış bir insan figürü bulunmaktadır. Benzer dağ koyunu figürleri Kağızman Bölgesi'ndeki Çallı Kaya üstü resimlerinde de görülmektedir.

Azat Kaya üstü resimlerinde bir başka hayvan türünü de yaban sığırları oluşturmaktadır. Sol tarafa doğru yürür durumda betimlenen sığır figürlerinin gövdesi de iri yapılmıştır. Sığırların yarım ay biçimli boynuzu ve uzun kuyrukları belirleyici özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sığır figürlerinin en büyüğünü, panonun üst kısmına kazınan figür oluşturmaktadır. Gövdesi 14 cm uzunluğunda ve 6 cm yüksekliğinde olan yaban sığırının ölçüleri uyumludur.

Azat Kaya üstü resimlerinde betimlenen hayvan figürlerinin en büyük kısmını dağ keçileri oluşturmaktadır (Resim 4). Farklı büyüklükte ve kaya yüzeyinin üst, orta ve alt kısmına serpiştirilerek betimlenen dağkeçilerinin bir kısmı sağ tarafa bir kısmı da sol tarafa yürür vaziyette çizilmiştir. Orta tarafın kaya yüzeyinin kırık ve çatlaklarla dolu olması nedeniyle buraya çizilen dağkeçileri, daha küçüktür. Gövdesi 12,5 cm uzunluğunda, yüksekliği de 6,5 cm olan sol alt köşede yer alan dişi dağkeçisinin hemen üstünde bulunan erkek dağkeçisi ise, sağ

taftan betimlenmiştir. Dağkeçisinin en belirgin özelliğini, arkaya doğru yay gibi uzayan uzun kıvrımlı boynuzları oluşturmaktadır. Üst kısımda yapılan erkek keçi figürü, sol taraftan gösterilmiştir. Dağkeçisinin en belirleyici özelliğini, yine arkaya doğru yay gibi uzayan uzun kıvrımlı boynuzları oluşturmaktadır. Dağkeçisi resimleri, Kurbonağa Mağarası ve Kozlu Ağyar'daki keçi resimleriyle yüzeysel de olsa bir benzerlik göstermektedir (Ceylan 2015: 174).

Betimlenen hayvan türlerinin oldukça çeşitli ve zengin olması Azat Kaya üstü resimlerinin en önemli özelliğidir. Kaya üstü resim sanatının çok yaygın olduğu Kağızman Bölgesi'nde, Camuşlu, Çallı, Karaboncuk ve Kozlu-Ağyar'daki Kaya üstü resimlerinde, Azat'ta betimlenen yabansığını ve domuz gibi hayvan türlerine rastlanılmamaktadır. Buradaki Kaya üstü resimlerinin en erken Kalkolitik ve en geç de Tunç Çağı'nda yapılmış oldukları düşünmekteyiz. Özellikle yabansığırları ve geyik figürü, Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgede görülmemektedir. Günümüzden 7000 ile 5500 yılları arasında yapıldığı anlaşılan Kaya üstü resimleri, Kars bölgesinin tarihöncesi Kaya üstü resim sanatına çok büyük bir katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- ALOK, E. (1988), *Anadolu'da Kaya Üstü Resimler*, İstanbul.
- ATALAY, İ. (1983), *Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş*, İzmir.
- BİNGÖL, A. (2003), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- CEYLAN, A. (2001), *Sarıkamış Tarihi*, Erzurum.
- CEYLAN, A. (2004), "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri", *Türk Kültürü*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- CEYLAN, A. (2014), "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri", *15. Türk Tarih Kongresi Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 1-15.
- CEYLAN, A. (2008a), "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya*, 163.
- CEYLAN, A. (2008b), *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008*, Erzurum.
- CEYLAN A. (2014), "Türk Dünyasında Yeni Kaya Resimleri", *17. Türk Tarih Kongresi Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 1-15.
- CEYLAN A. (2015), *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 2008-2014*, Erzurum.
- CEYLAN A. -Bingöl A.- Topaloğlu Y.-Günaşdı Y. (2011), "2009 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırmaları", 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, Ankara, 1-20.
- CEYLAN N. (2007), *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- DEMİR N. (2009), "Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar" *Zeitschrift für die Welt Der Türken/Journal of World of Turks*, Vol. I, No 1, Münih-Almanya, 5-19.
- DEMİR N. (2010), "Kaya Üstü Resmi Olarak Dağ Keçisi/Elik ve Tarihi Alt Yapısı", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks* Vol.2, No. 2, Münih-Almanya, 3-30.
- GÜNAŞDI, Y. - Y. Topaloğlu - A. Bingöl - A. Ceylan (2012), "2010 Yılı Erzurum-Erzincan- Kars-Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırmaları", 29. Araştırma Sonuçları Toplantısı C. 3, Ankara, 49-71.
- GÜNAŞDI Y. (2015), "Kars Doyumlu Kaya Resimleri", *III. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum, (Baskıda).
- KARAGEÇİ M. (2011), *Kars-Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- KARAGEÇİ M. (2015), *Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kars.
- KARPUZ H. (1977), "Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri", *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, 1-6, Ankara.
- KIRZIOĞLU F. (1953), *Kars Tarihi*, Ankara.
- KIYAR N. (2008), "Orta Asya'dan Anadolu'ya Değişen Coğrafyalarda Petroglifler", *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 26, Konya, 177-190.
- KODAY Z. (2004), "Kağızman İlçesinde Meyvecilik", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Yıl: 9, Sayı 12, Konya.
- KORUCU H. (2009), "Kars'ta Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü İzleri", *TAED* 9, Ankara, 43-60.
- KÖKTEN İ. K. (1943a), "Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* 7/27, Ankara, , 601-613.
- KÖKTEN İ.K. (1943b), "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarihöncesi Araştırmalarına Dair İlk Not", *DTCFD* 1/2, Ankara, 119-121.
- ÖZGÜL O. (2015), "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/10, Edirne, 169-198.
- SEVİNDİ C. (1999), *Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- SEVİNDİ C.- A. Yalçın Tavukçu (2013), "Şirvaz Kalesi ve Kaya üstü Resimleri (Şenkaya-Erzurum)" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.31, Erzurum.
- TETİK M. (1986), *Kuzeydoğu Anadolu'daki Saf Sarıçam (P. Silvestris L.) Ormanlarının Ekolojik Koşulları*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- UZUN S. (1991), *Kağızman ve Çevresinin Fizikî Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- YAMAÇ A. (2011), "Kars Borluk Vadisi", *Atlas*, S. 214, İstanbul, 133-138.

EKLER
Resimler

Resim 1: *Borluk Vadisi Genel Görünüm*

Resim 2: *Azat Kaya üstü Resimleri*

Resim 3: Azat Kaya Üstü Resimleri

Resim 4: Dağ Keçisi Figürü

Resim 5: Sürari Figürü

Resim 6: Azat Kaya Üstü Resimleri